

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
7/1 (2023), 149-169.

Kur'ân-ı Kerim'de Yorgunluk Toplumunun İzdüşümleri
Projections of Fatigue Society in the Holy Qur'an

Nuray Yilter

Lisans Öğr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Undergraduate Student. Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences,
Ankara, Türkiye.

E-posta: yilternuray@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-5635-207X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 30 Nisan/April 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 09 Haziran/June 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran/June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz/Summer

DOI: jad.1290417

Cite as / Atıf: Yilter, Nuray. "Kur'ân-ı Kerim'de Yorgunluk Toplumunun İzdüşümleri". *Journal of Analytic Divinity*, 7/1, 2023, 149-169.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nuray Yilter)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Veri Toplanması, Analizi ve Revizyon Nuray Yilter

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

İlk insandan itibaren toplumlarda yorgunluk, bitkinlik, gösterişçilik, tükenmişlik gibi durumlar gözlemlenebilmektedir. Bazı dönemlerde farklı yapılarda gözlemlenen ve başta birey sonra ise toplumu etkileyen bu durumların toplumu geçici veya köklü değişikliklere maruz bırakarak ortaya çıktığı görülmektedir. Toplumun yorgunluğu bireysel yorgunluktan farklı olarak büyük kitleleri etkisi altına alarak yeni bir toplum yapısı ortaya koymaktadır. Yorgunluk toplumunda bireyselleşen insanlar, performans öznesi hâline gelerek kendilerinin en yüksek yorgunlukları ile meşgul olmasıdır. Her şeyi yapabileceği motivasyonu taşıyan bireyler, durmadan üretim ve tüketim çarkı içerisinde bulunarak ruhsal durumlarını önemsememeye başlamıştır. Psikolojik rahatsızlıklar, fiziksel rahatsızlıklar ile aynı yöntem ile tedavi edilmemektedir. İnsanların ruhsal dünyasına etki eden bu durumlar dinlerin öğrettiği ilkeleri ile incelendiğinde çözümler ve doğru ilerlemeler sağlayabilmektedir. Çalışmanın amacı "yorgunluk toplumu" kavramından hareketle Kur'an-ı Kerim'deki izdüşümleri a) aşırı tüketimle gelen yorgunluk, b) toplumsal tektipleştirme ile gelen yorgunluk, c) karşılık bulamamaktan gelen yorgunluk d) aşırı dünyevileşme ile gelen yorgunluk ve e) mal biriktirme (kariyer) sevdası ile gelen yorgunluk bağlamında açıklamaktır. İletişim ve tüketimin hızlandığı postmodern dönemde konu üzerinde derinlemesine çalışmaların yapılmaya başlandığı görülmektedir. Bu çalışmada Kur'an-ı Kerim'de yorgunluk toplumunun varlığı ayetler üzerinden izlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Yorgunluk Toplumu, Performans, Tüketim Toplumu, Dünyevileşme.

Abstract

Situations such as cooling, exhaustion, pretentiousness, and birth can be observed in societies since the first human. It is seen that the features of the community, which emerged in different structures in some periods and are basically objects, reveal that this situation community was exposed to temporary or radical changes. Unlike the individual residence where the society lives, it reveals a new social structure by using the influence of large masses. Individualized people in a society of fatigue are at their highest attrition from becoming the subject of performance. Beings with motivation aiming at everything started to ignore their mental states by constantly being in the wheel of production and operation. Psychological disorders are not treated with the same method as physical ailments. It provides solutions and correct progress based on the teachings and principles of religions, these phenomena that affect the universal differences of people. The aim of the study, based on the concept of "fatigue society", its projections in the Qur'an are a) consumed by excessive consumption, b) consuming by social standardization, c) consuming due to lack of response d) consuming by excessive secularization and e) accumulating goods. They are extensions of the shell that come with (career) passion. In the postmodern period, when communication and consumption accelerated, it is seen that studies on the subject started. In this world, the existence of the consumer society in the Qur'an has been tried to be followed through the verses.

Keywords: Sociology Of Religion, Burnout Society, Performance, Consumer Society, Secularization.

Giriş

Günümüz toplumlarında yerleşik olan fakat denetlenemeyen bazı durumlar bulunmaktadır. Bunlardan birisi de birçok toplumda gözlenebilen yorgunluktur. İnsanın yeryüzündeki varlığıyla ortaya çıkan ve özellikle sanayi sonrası toplumlarda belirginleşen bu yorgunluk toplumu pozitifliğin şiddeti ve teknolojinin hızlı gelişimi ile daha da görünür hâle gelmiştir. Sanayi toplumlarında güç kazanan hümanizm, sosyalizm, liberalizm gibi ideolojilerin insanların hayatlarını iyileştirmesi ve kişilere pozitif ayrıcalıklar tanınması beklenirken, kişilerin sanayi-sonrası dönemde ruhsal bir çöküntü içerisine girmesi dikkatlerden kaçmamaktadır. Toplumda görülen bu yorgunluk, sadece kas ve enerji yorgunluğu gibi fiziksel yıpranmalardan ortaya çıkmamaktadır. Toplumdaki bireylerde bu yorgunluktan ortaya çıkan depresyon, hiperaktife bozukluğu, tükenmişlik sendromu, sınırda kişilik bozukluğu, obsesif-kompulsif kişilik bozukluğu ve dikkat eksikliği gibi çeşitli sinirsel hastalıklarla mücadele gözlemlenmektedir. “21. yüzyılın sinirsel hastalıklarının da kendilerince bir diyalektiği vardır; fakat bu diyalektik negatif’in değil, pozitif’in diyalektiğidir. Bunlar ifrat derecesindeki pozitiflikten kaynaklanan patolojik hallerdir” (Han, 2021, 12).

Baudrillard’a göre (2022, 236), sanayi-sonrası toplumların ortak sendromu yorgunluktur. İnsanlar, sosyal kimliğini bireysel bir yapıya dönüştürerek toplumun değerlerine karşı gelip kişiselleşmiş, toplumsal bir etkinliğe karşı önyargılar taşımaya başlamıştır. Anomik davranışlar sonucunda kendine ve toplumun dayatmalarına karşı yarışan birey yorgun bir hâle gelmektedir. Byung Chul-Han’a göre ise (2021, 17); metroya biner binmez karşılaşılan topluluk yorgunluk toplumunu ifade etmektedir. Yorgun, bitkin ve tükenmiş insanları kolaylıkla görebileceğiniz bir alandanızdır. İnsanlar postmodern dönemde performans öznesidir, “yes, we can (yapabiliriz)” sözü de bu performans toplumunun düsturudur. Sürekli bir performans beklentisi/artışı insanların tıkanmasına ve psişik hâllere girmesine sebep olmakta ve bireyi yormaktadır. Bu tür toplumlarda ortaya çıkan yorgunluk disiplin toplumunun yapısındaki yasak ve emirden beslenen negatiflikten değil; proje, girişim ve motivasyon kaynaklı pozitiflikten ortaya çıkar.

Toplum belirli bir düzene ulaştığında ve devam ettiğinde güç kazanarak, sağlam bir yapı oluşturup içerisinde bulunan bireyleri mutluluğa eristirecektir. “Onaylanan, paylaşılan ve paylaşma edimiyle ve paylaşılana saygı duymak için açık ya da zımni bir anlaşmayla yüceltilen, adına ‘toplum’ dediğimiz şey; tam da bunu yapan devasa, acayip bir aygıt olup onaylayan ve paylaşılana yüceltilmiş hâle getiren güçtür. Toplum bu güçtür, çünkü toplum bizatihi doğa gibi, herhangi birimiz ona ulaşmadan çok önce buradaydı ve her birimiz gittikten sonra da burada kalacaktır. Toplumun içinde yaşamak; onaylanmak, paylaşmak ve paylaştığımız şeye saygı göstermek -sonsuz dek sürmese de- mutlu yaşamının tek reçetesidir. Becker, toplumu insan hayatının önemli olduğuna dair canlı bir mit, cüretkâr bir anlam yaratma girişimidir, şeklinde tanımlamıştır” (Bauman, 2001, 10).

Mutlu bir toplum oluşturmaya çalışan topluluklar/toplumlar birlikteliklerine anlamlar yüklemek isterler. Bireyler mutlu olmak için toplum içerisinde birbiriyle yarışır ancak gelinen noktada yorgunluk toplumunun ortaya çıkma sebeplerinin temelinde mutlu olmak için rekabet ve daha iyisini ortaya koyma gibi istekler bulunmaktadır. Bu durum insanları tekdüze bir yarışa sürüklediğinden bireylerin kendi öz benliğini kaybetmelerine neden olduğu gibi fiziksel ve ruhsal hastalıklar geçirmesine neden olmaktadır. Bu tür bireylerden oluşan toplum ise “yorgunluk toplumu” oluşturmaktadır. Yorgunluk toplumunda bireysel olarak başlayan yorgunluklar toplumsal yorgunluklar hâline dönüşmektedir. Bireysel yorgunluk, kişinin kabuğuna çekilerek kendini dünyadan soyutlamak ve yalnız kalmak istemesiyle ortaya çıkmaktadır. Toplumsal yorgunlukta ise deneyimlenen ortak takatsızlık ve bitkinlik hâli söz konusudur. Bu yorgunlukta başkalarından kaynaklanan bir yorgunluk söz konusu değildir, deneyimlenen ortak yorgunluk toplumsal bir yorgunluktur.

İnsanlığın varlığıyla beraber bir problem olarak süregelen olan “yorgunluk toplumu” kavramı hakkında modern zamanlara kadar ülkemizde çok az çalışma yapılmıştır. Oldukça yeni bir kavram olan “yorgunluk toplumu” ile ilgili daha önce yapılmış makale, kitap (“burn out society” olarak yabancı kaynaklarda bahsi geçmektedir) ve söyleşiler taranmış, konu ile ilgili Kur’an-ı Kerim’deki ayetlerin tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Yorgunluk toplumu kavramı üzerine yapılan değerlendirmeler ışığında tespit edilen ayetler yorumlanmaya çalışılmıştır. Çalışmada Kur’an’ı Kerim’de yorgunluk toplumunu oluşturan yorgunluk, ümitsizlik, tükenmişlik, sabırsızlık, mal hırsı vb. kriterler üzerinden araştırma yapılmış olup Kur’an’ı Kerim’deki izdüşümleri ortaya konmak istenmiştir.

Bu çalışmanın konusu Kur’an-ı Kerim’de yorgunluk toplumunun izdüşümlerini bilimsel açıdan değerlendirmek ve tahlil etmektir. Çalışmada “yorgunluk toplumu” tipleştirilmesinden hareketle Kur’an-ı Kerim’deki izdüşümleri a) aşırı tüketimle gelen yorgunluk, b) toplumsal tektipleştirme ile gelen yorgunluk, c) karşılık bulamamaktan gelen yorgunluk ve d) aşırı dünyevileşme ile gelen yorgunluk ve e) mal biriktirme (kariyer) ile gelen yorgunluk bağlamlarından tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada konu ile ilgili literatür taraması yapılmış; Turanalp’in (2021, 1/227-275), “Din ve Eğitim Bağlamında Yorgunluk Toplumu” adlı makalesinde Byung Chul-Han’ın “Yorgunluk Toplumu” adlı eserinde yer alan düşünce katmanları ve benzer düşünürlerin görüşleri ele alınarak bu katmanların dine ve eğitime yansımaları ortaya konulmuştur. “Yorgunluk Toplumu” kitabıyla ilgili İctimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi (Özkan Bardakçı, 2021, 147-152) tanıtım amaçlı yayın yapılmış ve eserin muhtevası hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Buna rağmen Kur’an’ı Kerim bağlamında “Yorgunluk Toplumu” ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Kur’an-ı Kerim’de

konu ile ilgili tarama yapılmış, bu bağlamda toplumsal yorgunluğun izdüşümleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Yorgunluk Toplumu

Yorgunluk, çok yönlü ve karmaşık bir kavramdır. Fiziksel, psikolojik ve bilişsel faktörlerin rol oynadığı bir durumdur. Hem sağlıklı hem de hasta bireylerde deneyimlenebilir ve artmış dinlenme ihtiyacı ile karakterize edilen zihinsel ve/veya fiziksel performansta azalma şeklinde tanımlanabilir. Sağlıklı bireylerde, fiziksel veya zihinsel efora bağlı olarak gelişen yorgunluk öngörülebilir bir durumdur ve yeterli dinlenme ile azalabilir (Trendall, 2000; Gruet vd., 2013). Ancak toplumsal yorgunluk toplumun bir bütün halinde hissettiği ruhsal ve bilişsel süreçler sonunda ortaya çıkan bir durum olduğu için bireysel yorgunluktan oldukça farklıdır. Toplumun yaşadığı süreçlerin onun ruhunda ve işleyişinde meydana getirdiği bitkinlik hali olarak ifade edilmektedir. Bireylerin önceden içsel olarak yaşadıkları durumlar zamanla aile ve iş hayatına yansımaktadır. Ciddi bir sorun olarak görülen tükenmişliğin olumsuz sonuçları, bireyleri ve bireyleri aşarak örgütleri etkileyebilmektedir (Maslach ve Jackson, 1981).

Kur'an-ı Kerim'de insanların bir erkek ve bir dişiden yaratıldığı, birbiriyle tanışmaları için kavimler ve kabileler hâline getirildiği (*Kur'ân-ı Kerim Açıklamalı Meâli*, 2019, el-Hucurât, 49/13) belirtilmiştir. İnsan yapısı itibarıyla birlikte yaşamaya uygun bir varlıktır. Ancak duygusal bakımdan bir birey olarak yaşamının üstesinden gelme kabiliyeti sınırlıdır. İnsan hayatını sürdürebilmek için bulunduğu toplumda devamlı olarak üretmek ve tüketmek gibi olgularla her an karşı karşıyadır. Her birey yetenekleri ve imkânları ölçüsünde hayatını idame etmek için bu üretim ve tüketim çarkının bir üyesi hâline gelmektedir. Bu üretim ve tüketim devinimi, tektipleşen toplumda özelde birey ve genelde toplumun tamamında bir yorgunluk sosyo-psikolojisi oluşturmuştur. İlkel toplumlarda görülen köle-efendi diyalektiği sanayileşme-sonrası modern ve postmodern toplumlarda işçi-patron ilişkisine dönüşmüştür. Sanayileşme-sonrası dönemde bir makineye dönüşen insan, günün büyük bir bölümünde üretim yapmakta ve dünyevi aktivitelerle zaman geçirmekte hâliyle dünyevileşmektedir. İnsan bedeni aynı şeyleri her gün yapmakla mental ve fiziksel bir yorgunlukla yüz yüze kalmıştır. Bu dünyevileşmenin bir başka nedeni ise aşırı mal biriktirme hırsıdır. Bu bitmek tükenmek bilmeyen mal biriktirme hırsı bireysel yorgunluğu, bununla birlikte toplumsal yorgunluğu da beraberinde getirmiştir.

1.1. Tüketim Toplumunda Yorgunluk

18. yüzyılda yaşam koşullarındaki iyileşmeyle beraber insanların yaşam süresi ve kalitesi yükselmiş, dünya nüfusu hızla artmaya başlamıştır. Sanayileşme ile başlayan hızlı üretim ve nüfus artışı tüketimin de aynı şekilde artmasına neden olmuştur. Ancak üretim ve tüketimin hız kazanmasına ve hayat şartlarındaki iyileşmeye rağmen toplumun olumsuz bir şekilde etkilendiği görülmektedir. "Tüketim süreci fırsatları eşitlemek ve

(ekonomik ve statüye ilişkin) toplumsal rekabeti azaltmak yerine, tüm biçimleri altında rekabeti daha da şiddetlendirir ve keskinleştirir” (Baudrillard, 2022, 237). Tüketim ve üretimin hızlandığı, metanın değer kazandığı bu dönem, duygu yönü zayıf kapitalist bir toplum ortaya çıkarmıştır. Bu kapitalist toplum anlayışında insanların duygu ve davranışları değil, üretilen metanın gerekliliği ve faydası öne çıkmıştır.

Günümüzde insanlar eşyaya/ nesneye bağlı değil, bilgiye bağlıdır. İnsanlar artık özel hayatlar hakkında saplantılı şekilde bilgiler toplayan (dataseksüel) kişiler olmuşlardır. Bu durumdan kaçınmak ancak bireysel nesnelere sahip olmak ve bu durumu destekleyen ritüeller ile mümkün olabilmektedir, bunlar insanın iç huzurunu sağlayabilmesi için önemlidir. Bilgi sürekli değişiklik gösteren ve güncelleştirilebilen bir yapıya sahiptir. Ancak değer verilen bir nesne veya ritüel bağlılığı ve oyalanmayı sağlamaktadır. Han, bir röportajında “Ritüeller özgürlüğü kısıtlayabilir, ancak yaşamı yapılandırır ve dengeler. Cemaati güçlendirerek değerleri ve sembolik sistemleri bedene demirlerler. Ritüellerde fiziksel olarak topluluğu, toplumsal yakınlığı deneyimliyoruz.” demiştir (Artreview “Byung-Chul Han: How objects lost their magic?” Erişim 20 Şubat 2023).

Sanayi-sonrası toplumlarda sürekli bir üretim eğilimi meydana gelmiştir. Yeni toplum düzeni adeta üretimle var olmuştur. “Aynı aktiviteleri sürekli tekrar eden toplum, yaşamı anlamlı kılan diğer etkinliklere zaman ayıramamakta toplumsal bir yorgunluk ve yılgınlıkla karşı karşıya kalmaktadır. Kitlesele olarak üretilen malların tüketilmesi gerektiği için, seçkinlerin halkın tüketim aktivitesini denetleme isteği önemini kaybetmiştir. Üretim döngüsünün işleme için, üretilen malların, kitleler tarafından tüketilmesi gerekmektedir” (Dal, 2017, 6). Üretilen nesnelere hiperenflasyonu bulunur. Ulaşılabilir, hemen tüketilebilir olan nesnelere insanlar arasında asla bir bağ kurulamaz. İnsanların derin sıkıntısını gidermeye yardımcı olan nesnelere, toplumsal ritüeller insanların iç huzurunu sağlamaya destekler niteliktedir. Bu tarz durumlar her ne kadar insan özgürlüğünü kısıtlıyor gibi görülse de insanların hayatlarına istikrar sağlamaktadır.

“Alışkanlıklar, tercihler, duygular, normlar ve niyetler israfın meydana gelmesinde önemli rol oynamaktadır” (Russell vd., 2017, 35). Postmodern dönemde değerler de tüketimin nesnesi haline gelmiştir. Neoliberal düzende adalet, hukuk, saygı, insanlık gibi değerler ahlaki düzlemde yozlaştırılarak tüketilmektedir. İnsanlar farklılaşan ahlaki değerler konusunda kendi egolarını tatmin etmeye çalışmaktadır. Artık uygulanan bir değer topluma değil, onu uygulayan bireye atfedilmektedir. “Rutinden, boşluktan kaçmak için daha fazla yenilik, yeni uyarıcılar ve yaşantılar tüketiyoruz. İletişimi ve tüketimi hızlandıran şey tam olarak bu boşluk duygusudur. Neoliberal rejimin reklamı olarak ‘yoğun yaşam’, yoğun tüketimden başka bir şey değildir” (Han, 2022, 19).

1.2. Aynileşen Toplumda Yorgunluk

“Aynileşme bir şahsın başka bir kimseye benzemek için yaptığı şüursuzca ve ruhi bir faaliyettir” (Altıntaş, 1987, 246). İnsanlar arasındaki bağışıklık mantığını birçok kişi immünolojik izahat modeliyle açıklamak istemişse de Han onlara katılmamaktadır. İnsanların başka olana tepkisi eskide kalmış, yerini bir bağışıklık göstermeyen fark almıştır. Han'a göre (2021, 8), geçtiğimiz yüzyıl bir bağışıklık çağıdır ve yabancı ile dost, açık seçik bir şekilde ayırt edilebilir durumdadır. Başkalık bir sorun teşkil etmese de yabancı olması hasebiyle dışlanacaktır. Yaşadığımız çağ ise bu durumun farkına varamadığımız, herkesin aynılaştığı bir çağdır. Düşman-dost ayrımı yoktur, yabancından gelen şeyler kaldırılabilir birer yükür. Yabancı olan artık tehlike arz etmemektedir. “Bugün herkes otantik, yani diğerlerinden farklı olmak istiyor. Kendimizi sürekli başkalarıyla karşılaştırıyoruz. Hepimizi aynı yapan tam da bu karşılaştırmadır. Başka bir deyişle: otantik olma zorunluluğu aynılık cehennemine götürür” (Elpais, “Byung-Chul Han: ‘The smartphone is a tool of domination. It acts like a rosary’” Erişim 18 Şubat 2023).

İnsanların sürekli başkasından farklı olarak kendini gösterme çabası ve bu şekilde toplum içerisinde değer görüyor olması insanları birbirleriyle yarışır hâle getirmiştir. İnsanların durmaksızın farklılaşma çabası, bir süre sonra kendisini boş zamanlarda dahi üretim yapma zorunluluğuna itmektir. İnsanları aynılaştırır da tam olarak durmadan daha iyi olma ve farklılaşma çabasıdır. Buna engel olabilmek ancak eylemsizlik politikasına sahip olmak ile mümkün olmaktadır. Dinlenme zamanı ya da boş zamana ihtiyacı olan her birey toplumsal etkinlikler ile bu ihtiyacını giderebilmesi gerekmektedir. İnsanların kendisini başkasından farklılaştırmak istemesi, toplumu beğenmemeye ve topluma karşı tavır takınmasına neden olmaktadır. Bu narsistik otantiklik kültü insanları bulunduğu ortamı/toplumunu sürekli eleştirmesine itmektir. Bireyin parçası olduğu kültür yapısından devamlı olarak şikâyetçi olması bulunduğu toplum ile iletişimi kesmesine ve kabuğuna çekilmesine sebep olmaktadır. Bireyselleşme ile başlayan bu süreç profanlaşmaya vararak toplum-birey ilişkisini tamamen koparmaktadır. “Otantiklik kültü, kimlik sorununu toplumdan tekil kişiliğe kaydırmaktadır. Sürekli olarak bir kendilik-üretimi çalışması yapılmaktadır. Dolayısıyla otantiklik, toplumu atomize etmektedir” (Han, 2022, 26). İnsanlar, otantiklik kültüründe kendini gerçekleştirmek amacıyla kendisinin hem efendisi hem de kölesi olmaktadır. Kendisinden en iyisini bekleyen ve verimlilikten beslenen birey, kendisini üretim merkezi hâline getirmektedir. Otantiklik zorlaması kişinin sürekli olarak iç dünyasına çekilmesine sebep olmaktadır. Kendisine narsistik bir bakış açısıyla bakan kişi içsel bir savaş ortaya çıkararak kendisiyle çatıştığından ötürü bu sürecin sonunda patolojik durumlar yaşamaya başlamaktadır.

1.3. Pozitiflikten Doğan Yorgunluk

Negatiflik ve yasaklardan doğan disiplin toplumu yerini aşırı pozitiflikten ve tasdiklemeden ortaya çıkan performans toplumuna bırakmıştır. Toplumdaki bireyler kendi istekleri doğrultusunda verilen görevleri yapmakta ve kendilerini sömürmektedir.

Han'ın (2021, 11-15) üzerinde durduğu negatif diyalektik, bağımsızlığın temel özelliğidir. İmmünolojik başka ile negatif diyalektik bireylerin iç dünyasına nüfuz etmekte ve onu olumsuzlamaktadır. Ancak postmodern dönemde immünolojik başka yerini farka bırakmıştır. Negatiflik yok olur ve başkalık artık sorun olmaktan çıkmaktadır. Yabancı olan artık bir tehdit değil kaldırılabilir bir yük hâline gelir; pozitif diyalektik ortaya çıkar ve sinirsel rahatsızlıklar baş gösterir, bu rahatsızlıklar ifrat derecesindeki pozitiflikten kaynaklanmaktadır. Ancak bu patolojik hâller negatif diyalektik içerisindeki başkalıktan farklı olarak baş edilmesi zor hastalıklardır ve aynı anda birçok sinirsel rahatsızlığı insan bünyesinde bulundurabilmektedir. "Pozitifliğin ifratı karşısındaki tepki immünolojik savunmadan ziyade sindirimsel, sinirsel bir boşalma ve reddi ifade eder. Keza ifrat karşısındaki hâlsizlik, yorgunluk ve boğulma da immünolojik reaksiyon sayılamaz. Bunlar viral olmadıkları için bağımsızlık mantığıyla örgütlenmiş bir negatifliği dayandırılmayacak yeni bir sinirsel şiddetin görünümleridir" (Han, 2021, 14).

Yorgunluğu tetikleyen durumlardan birisi de şiddettir. Şiddet denildiğinde insanın aklına hemen negatif bir anlayış ortaya çıkmaktadır ancak postmodern dönemde şiddet pozitifdir. Pozitiflik şiddeti negatif şiddet gibi görünür değildir, toplum içerisine serpilmiş bir hâldedir; sistemin içerisinde görünmez bir hâlde olduğu için fark edilmez ve önlem alınmaz durumdadır. Üstelik pozitiflik şiddeti düşmanlığı ve kutuplaşmayı şart koşmamaktadır. Toplum içerisinde görünmeyen ve karşı konulmayan bu durum bireylerde patolojik rahatsızlıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Patolojik rahatsızlıklar pozitiflik çerçevesinde aşırılıktan dolayı ortaya çıkmaktadır. Örneğin psişik bir rahatsızlık olan tükenmişlik sendromu aynının aşırılığından doğmaktadır. "Maslach, tükenmişlik kavramını 'duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük bireysel başarı hissi' boyutlarında ele almıştır" (Kazu ve Yıldırım, 2021, 463). Birey, kendini psikolojik olarak yükselttikten sonra karşısına çıkan problemlere karşı çaresiz hissederek bir çıkmaza girmektedir. İlk başlarda büyük pozitif motivasyonla yapacağı işe girişen birey, elinde olan veya olmayan problemler sonucunda tükenmişliğe ve yorgunluğa düşmektedir. Yorgunluk toplumu, aşırı pozitifliğin altında ıstırap çeken toplumun hastalığına yakalanması durumudur. Toplumun bu hastalığı giderebilmesi de ancak fark edilip tedavi edilmesi ile mümkündür. Ancak toplumda bunun gerçekleşmesi oldukça güçtür.

1.4. Animal Laborans Yorgunluk

Her şeyi yapabilme gücüne sahip olduğunu düşünen bireylerin yaşadığı toplumda öne çıkan özelliklerden birisi de "multitasking" dir. Bireyler aynı anda birden fazla iş

yapmaya çalışarak daha fazla verimli olmayı isterken, multitasking insanlarda dikkat ve zaman problemlerini ortaya çıkarmıştır. Multitasking bir gerilemedir çünkü artık insanlar birden fazla iş yapmaya çalışırken iyi bir iş yapmayı unutmuşlardır. Örneğin, dinleme işi büyük bir dikkati ve dinlenen kişiye yoğunlaşmayı gerektirir; ancak birisini dinlerken insanların ayrıca başka bir işi yapıyor olması, dinlemenin doğru şekilde olmadığını göstermektedir. Bireylerde sıklıkla rastlanılan bu durumun temelinde ise sürekli çalışan bireyin multitasking ile birçok işi aynı anda halletme çabasıdır (Han, 2021, 23-27). “Pozitiflik aşırılığının eline savunmasız olarak düşen yeni insan tipi her türlü egemenlikten mahrumdur. Depresif insan, kendi isteğiyle de olsa, herhangi bir dış kısıtlama olmaksızın kendini sömüren animal laborans’tır. Hem avcı hem avdır” (Han, 2021, 21).

“Tüm insani etkinliklerin ‘yaşamın zorunluluklarının giderilmesi’ ile eşitlendiği bir emek toplumunda ‘animal laborans’ın boş zamanı da tüketim dışında başka bir şeyle geçmemektedir. ‘Kendimizi şımartma ritüellerimiz’, ‘kendimden daha önemlisi yok’ yaklaşımlarımız ‘tüketim ile emeğin’ aynı sürecin iki aşamasından ibaret olduğunun göstergeleridir” (Cepdibi, 2018, 84). Animal laborans (çalışan hayvan) yorgunu olan birey, depresyonda olan ve artık yapabilme, edebilme yorgunluğu yaşayan kişidir. Yapılabilecek her şeyi yapabileceğine inanan birey, -ebilemediği şeyler sebebiyle kendisini suçlar ve kendisi ile savaşmaya başlar. Depresyonda olan kişiler ise bu savaşta yaralanmış kişilerdir.

“Çalışan kitlenin bütün üyeleri sosyolojik anlamda emekçi olmak zorunda değildirler; ‘ancak bütün üyeler, yaptıkları her neyse onu esas olarak kendilerinin ve ailelerinin yaşamını idame ettirmek için yaptıklarında’ animal laborans’a dönüşmüşlerdir. Çalışmaları, hayatlarını sürdürmek açısından zorunlu bir faaliyete dönüşmüştür ve yaşamlarında başka bir şeye de yer kalmamıştır” (Cepdibi, 2018, 83). Birey, performans öznesi olmasına rağmen özgür değildir. Hem efendi hem köle olan kişi insanın kendisidir, yani hâlâ onu tutsak eden bir “kendi” bulunmaktadır. Her ne kadar başkasından emir almıyorsa da bireyin hâlâ memnun etmesi gereken kendisi bulunmaktadır. Bu durum dışarıdan her ne kadar özgürlük olarak anlaşılrsa da içsel mecburiyetler insanın kendisini sömürmesine neden olur. Bu türden sebepler toplumda psikik rahatsızlıklar doğurmakta ve bireylerde patolojik yansımaları görülmektedir.

1.5. Performans Toplumunda Yorgunluk

Han’a göre (2021, 17), günümüzde toplumlar ne Foucault’un bahsettiği kontrol toplumdur ne de Deleuze’ün bahsettiği gibi bir disiplin toplumdur. Disiplin toplumu ve kontrol toplumu artık negatiflik içermektedir. Yaşanılan dönemdeki toplum artık performans toplumdur. Toplumdaki bireyler de artık itaatkâr özne değil, performans öznesidir. Performans, günlük yaşamın vazgeçilmezidir ve sahne yaşamın kendisine dönüşmüş durumdadır. İnsanlar ne bir gösterinin parçası ne de bir simülasyonun içerisinde, amaç yalnızca performansı sergilemekten ibaret hale gelmiştir (Durmuşahmet, 2022, 71). Disiplin toplumu negatif bir toplumu işaret eder ve ‘-

ebilememek' onun kipi hâline gelmiştir. Performans toplumu ise pozitif bir toplumu işaret eder ve '-ebilmek' performans toplumunun kipi. Performans toplumunda yapabilmenin imkânı insanları yeni bir yapabilme imkânına iletir. Disiplin toplumundaki o yasak emirlerin yerini motivasyon ve proje alır. Performans toplumundaki insanlarda gözlemlenen depresif durumlar insanların kendi olmak mecburiyetindeki çabalarından ortaya çıkmaktadır. Esnek üretim, hızlı tüketim ve sürekli performans yeni dönemin yorgun ama "özgür" öznelerini ortaya çıkarmıştır (Coşkun, 2019, 16).

Han (2021, 52), Handke'nin "ben yorgunluğu"na benzer bir yorgunluk yapısı ortaya koymuştur. Handke'nin "bölücü yorgunluk" olarak bahsettiği performans toplumunun yorgunluğunu Han şöyle ifade eder: " İki kişi önlenemez bir biçimde birbirinden uzak, her biri kendi en yüksek yorgunluğuyla meşgul; bizim yorgunluğumuzdan ziyade seninki orada benimki burada yorgunluğu" (Han, 2021, 52). Ben yorgunluğunun tam zıddı olarak karşımıza "biz yorgunluğu" çıkar. Bu yorgunluk birleştirici ve dünyaya güvenen bir yorgunluk ifade etmektedir. "Biz yorgunluğu" arkadaşlığın mekânıdır ve insanlar ulaşılabilir, iletişim hâlinindedir. Buna karşın "ben yorgunluğu" yalnız, dünyasız ve dünyayı hiçleyen bir yorgunluktur. Toplumdaki yakınlığı ve iletişimi yok eden bir şiddete sahiptir. Böyle toplumlarda herkes kendi yorgunluğu ile meşguldür. Performans toplumu ben yorgunluğunun bir topluma hâkim olmasıdır.

2. Yorgunluk Toplumu ve Din

"Batı dünyasını kendi içinde bazı dönemlere ayırmak gerekirse, operasyonel olarak üç aşama düşünebiliriz. İlki, Tanrı ve vahyi bilginin merkezde olduğu Ortaçağ ya da teokratik dönem. İkincisi, Rönesans, Reform ve Aydınlanma gibi süreçlerle olgunlaşarak kendisini gösteren modern dönem; ve nihayet 20. Yüzyıl ortalarından itibaren analizlere dâhil edilen postmodern dönem (Tekin, 2015, 9)". Modern dönemin şekillenmesine ortam hazırlayan Rönesans, hümanizm fikriyle Tanrı ve vahiy merkezli olan yaşamı insan temelli ve insanı referans alan bir yapıya dönüştürmüştür. İnsan merkezli olan bu durum bireyselleşmeyi ve seküler yaşamı ortaya çıkarmıştır. İnsanların Tanrı'ya olan bağlılığı toplumsal bir yapıdan bireysel bir yapıya dönüşmüştür. Ancak bu durum I. ve II. Dünya savaşlarında faşist iktidarları, totaliter sistemleri doğurmuştur ve modernliğin sorgulanmasına sebep olmuştur. Bu durum karşısında yine Batı dünyasında modernliğin eksik ve yanlış yönlerinin giderilmesi amacıyla postmodernizm anlayışı ortaya çıkmıştır. Postmodernizmin din ve özgürlüğe dair söylemleri birçok toplum tarafından kabul edilmiş, Müslüman toplumlar içinde kabul edilebilir bir hal almıştır. Müslümanları cezbeden bir diğer yönü ise postmodernizm ile dindeki katı tutumun aşılabileceği anlayışıdır.

Fransız sosyolog Michel Maffesoli modernizmin; bireysellik, rasyonalizm ve ilerlemeye yönelik inanç gibi üç sütununun bulunduğunu ifade etmiştir. Postmodernizmin de toplum, duygusallık ve şimdi/bugün gibi üç sütununun olduğunu ileri sürmüştür.

Duyguların önemli olması ancak topluma dayalı bir yaşantı ile mümkün olmaktadır. Modernite sıklıkla eleştirilmiş, buna neden olarak da dünyanın büyüünün bozulmasına sebep olan rasyonalizmin varlığı gösterilmiştir (İlker Kocael, "Post-modernite nedir? Nasıl bir krizin içindeyiz?" YouTube (9 Kasım 2019), 00.01-09.58. Postmodernizm ise "büyüsü bozulan dünyanın yeniden büyü hâle getirilmesi" (Bauman, 1988, 46) olarak tanımlanmıştır. Postmodernizm ve din birbiriyle yakından irtibatlıdır. "Postmodernizm ve din bağlamında pek çok farklı fikir ortaya konulmakla birlikte modernizm ve postmodernizmin din ile olan irtibatına yönelik temel bir ayrım öngörmek üzere modernizmin insanı Tanrı'nın yerine yükseltmeye, postmodernizmin de Tanrı'nın yerini ve niteliklerini yok etmeye veya yapıyı bozmaya çalıştığı üzerinde durulmaktadır" (Wright, 2004, 69).

Postmodern anlayışta görülen şüphecilik, metin okumalarında yapı-söküm yönteminin uygulanmasına ortam hazırlamıştır. "Yapı-söküm yöntemi, herhangi bir metin içinde geçen kavramların metnin bütünlüğü açısından tutarsız ve ikircikli kullanımlarından yola çıkarak, metnin yazarının kurduğu kavramsal ayrımların başarısızlığını açıklamak amacıyla geliştirilmiş bir metin okuma yöntemidir. Başka bir deyişle, bu yöntem metinde öngörülen ölçütü, metnin kurduğu ölçüt ya da tanımları sökerek metnin içerdiği özgün anlamları darmadağın etmek için kullanılır" (Sarup, 2004, 54-55). Bu yöntem ile okunan vahyi dinlerin metinlerinde hakikatin reddi ve doğruluğun göreceli hâle gelmesi kaçınılmaz olmaktadır.

Zihni her an için farklı olay ve olguların etkisinde kalan postmodern dönem insanı hayal ile hakikat arasında bocalamaya başlamıştır. Zamanının büyük bir bölümünü sanal ortamlarda geçiren insanın hakikat anlayışı da algılar karşısında sonsuz parçalara ayrılmıştır. "Postmodernizmde hakikat parçalanmıştır. Sonsuz yollar kadar sonsuz hakikat mevcuttur (rölativist özellik). Oysa dinde özelde de İslam'da hakikat her halükârda 'tek ve gerçek/mutlaktır' ancak o mutlak hakikate giden farklı/çoğul yollar/yorumlar olabilir. Başka bir ifadeyle postmodernizm parçalanma temelinde bir çoğullaşmayı, din ise birleşme temelinde bir çoğullaşmayı gerekli kılar" (Arslan, 2002, 60). Postmodernizm tek bir gerçek ve tek bir anlama karşıdır, birden çok anlam ve birden çok gerçek mümkündür. Bu yüzden postmodernizm dinlerin evrensel hakikat doğrularını reddetmesini ister. Ancak bu durumda senkretik bir din anlayışı ortaya çıkar. Yani her biri farklı dinlerden alınan dini öğretilerin bir araya getirilerek oluşturduğu yeni bir din anlayışıdır. Bu durum kuşkuculuğu tetikler ve insanın anlam arayışını yeniden sorguladır. Sonuç olarak insanların kendisiyle içsel savaşını başlatır.

Dini açıdan yorgunluğu Byung Chul-Han (2021, 57) müspet yönüyle ele almıştır. Dini yaşayanların sekülerleşmesi de aşırı pozitif diyalektik sebebiyledir. Dünyalık işleriyle meşgul olan insanların dine ilgisi azalmakta ve insanların dini soyut açıdan sembolleştirmeleri sekülerleşmeyi arttırmaktadır. Han, postmodern dünyada yalnızca

Tanrı'ya veya öte dünyaya değil gerçekliğin kendisine karşı yitirilen inancın insan hayatını kökten geçici kıldığından söz etmektedir. "Hayat hiçbir zaman bugünkü kadar geçici olmamıştı." diyen Han, geçici olanı sadece insan hayatıyla sınırlı tutmamakta ve dünyanın da geçicileştiğini söylemektedir" (Turanalp, 2019, 243). Geçicilik duygusu insanlarda varlık problemini ortaya çıkarmakta ve postmodern insanları patolojik durumlara sürüklemektedir. İnsanlar bir çıkmaza sürüklenmekte, nihayetinde kendisine karşı acımasız bir tavır takınarak yoğun bir performans hâline girmekte ve derin sıkıntılar içine düşmektedir. Bu durum karşısında postmodern dönem insanında depresyon ve tükenmişlik sendromu gibi patolojik hâller göstermesi kolaylaşmaktadır.

3. İslam Toplumunda Din ve Yorgunluk

İslam bireyi ve toplumu sağlıklı ve dengeli bir bütün olarak görmüştür. "İslam dini sosyal bir din olmakla birlikte dinî pratikleri de olan bir dindir. Kur'ân'da insana yapılan uyarıların amacı insanın dünya hayatı ve ahiret hayatı dengesinde kalmasını sağlamaktır. İnsanın, yaratıcısına ve inandığı kutsallara yabancılaşması engellenmeye çalışılarak, insanı dünyaya olan aşırı bağılıktan kurtarmak amaçlanmaktadır" (Altıntaş, 2005, 172-173). İslam sosyal yaşamı desteklemekte ve insanları toplumsal eylemleri gerçekleştirmeye yönlendirmektedir. Namaz kılmak, zekât vermek, kurban kesmek, hacca gitmek gibi farz olan dinî emirler toplumsal birlikteliği ve dayanışma ruhunu diri tutmaktadır.

İnsanların yaşamlarını dengeleyen ve zaman yönetimini sağlayan unsurlardan biri de dini ritüellerdir. Örneğin, kısa zaman önce yaşadığımız pandemi İslam'ın en önemli ritüeli sayılan ve topluluk hâlinde gerçekleştirilmesi önemle vurgulanan namaz ibadetini de kısıtlamak zorunda bırakmıştır. Pandemi döneminde insanlar evde bireysel olarak namazlarını eda etmiş, her Müslüman'ın birlikte icra etmekten hoşnut olduğu ibadeti bireysel olarak ifa etmesine neden olmuştur. Toplu dini ritüeller ya da bayramlar bir durma zamanıdır. Geçip gitmezler ve toplumsal etkinliklerdir. İnsanlara oyalanma imkânı verirler. İslam dünyasında da aynı şekilde bayramlar tatil günleridir; bir bakıma boş zaman etkinliğidir. İnsanların birlikte olduğu ve bir şeyler paylaşabildiği müstesna zamanlardır. Bu tür dinî ritüeller toplumun deşarj olduğu, belli zaman dilimlerinde bireysel ve toplumsal yorgunlukların giderildiği faaliyetlerdir.

İnsanlar günlük yaşamlarında sosyal ve fiziksel problemler ile sıklıkla karşılaşmaktadır. Bu durum kişiyi mutsuzluğa, stres ve duygu bozukluklarına sürüklemektedir. Bu gibi durumlarda bireyler dinî başa çıkma yöntemini kullanmaktadır. Dinî başa çıkma yöntemlerini diğer başa çıkma yöntemlerinden ayıran en önemli nokta ise kişinin artık sorunu çözemeyeceğine inanması ve kendi kontrolünden çıkan durumlarda çaresiz kalmasıdır. "İnançlar, genellikle hayatın zorluklarını yenmeye yarayan anlamlara sahiptir. İnsanın çevre şartlarını değiştirip değiştirmemesinden çok zorlukları yenebileceğine olan inancı çok önemlidir. Bunun yanında din, insana karşılaştığı sıkıntıların karşılığını mükâfat olarak alacağını vaat etmektedir" (Kula, 2002, 241).

Bireylerde yorgunluğun ve tükenmişliğin azalması, çalışma arkadaşları ile yakınlık kurmalarını ve başına gelen olumsuz durumlar karşısında sabırlı olması (*Kur'ân-ı Kerim Açıklamalı Meâli*, 2019, el-Fecr, 89/16; el-Muhammed, 47/31) Allah'ın sınamak için bir kısım kimselere faydalandırdığı kimselere özenmemeyi (et-Tâhâ 20/131) ve dünya hayatının bir eğlence ve oyalanma alanı olduğunu bilmesi (el-Muhammed, 47/36; el-Hadîd, 57/ 20) insanların bu dünyada yaşadığı zorlukları aşmasında kolaylık sağlamaktadır.

4. Kur'ân'da Yorgunluk Toplumu

4.1. Aşırı Tüketimle Gelen Toplumsal Yorgunluk

Aşırı tüketim günümüz toplumlarının en büyük problemlerinden birisidir. Modern dönem öncesinde insanlar için sadece zaruri ihtiyaçlarını karşılamak önemliken modern dönemde insanların ekonomik, teknolojik, sosyal gelişmeler doğrultusunda tüketim anlayışı da değişmiş, bir tüketim kültürü ortaya çıkmıştır. "Tüketim kültürü, her şeyden önce, imajın rol oynadığı bir kültürdür. İmajların meta olarak üretimi bu kültürün temel özelliğidir" (Sarıbay, 1993, 50). Tüketim kültürü iletişim araçlarının gelişmesiyle insanlar arasında çok hızlı bir yayılma göstermiştir. İnsanlar -başkalarına özenmek suretiyle- artık ihtiyacı olmayan şeyleri de arzulamaya başlamıştır. Kur'ân'da insanlara güzel giyinilmesi, iyi olan yiyeceklerden yenilmesi emredilmiş ancak insanlar israftan kaçınma konusunda uyarılmıştır (el-Araf, 7/31). Harcamalarda dengeli bir tavır sergilenmesi (el-Furkan, 25/67) önemle vurgulanmıştır.

Teknolojik gelişmeler neticesinde kitle iletişim araçlarıyla insanlar sosyal ortamlarda kendi özel hayatını teşhir etmeye, gösteriş için olmayan şeyleri gerçekmiş gibi göstermeye başlamıştır. Kur'ân'da mallarını gösteriş için harcayan kişiler kınanmış (el-Bakara, 2/264) ve ibadet etmekte tembellik edildiği ve ibadetin de gösteriş için yapıldığı (el-Maun, 107/6; en-Nisa, 92/142) bildirilmiştir. "İbadetlerde şekil şartları da vazgeçilmez olmakla birlikte, en az şekil kadar özen gösterilmesi gereken husus, imanla birlikte niyet, ihlâs, huşû, takvâ gibi kavramlarla ifade edilen öz ve içeriktir" (Karaman vd. 2020, 699). İnsanlar sanal ortamlarda gördükleri gösterişli hayatlara özenerek ihtiyaçları olmasa da eşyalar satın alarak tüketimde aşırılığa sebep olmaktadır. Kişiye mutluluk ve huzur sağlayamayan, ruhsal açlığını tatmin etmeyen bu tür davranışlar bireyleri bunalıma sürüklemekte, patolojik rahatsızlıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durumda insanların umutsuzluğa düşmesi ve hayatını sürdürme gücünü yitirmesi gibi psikolojik durumlar yaşanabilmektedir. Kur'ân'da bu konu hakkında rahmet olarak verilen nimetlere insanların şımardığı, elinden alınan mallar durumunda ise ümitsizliğe düştükleri belirtilmektedir (er-Rum, 30/379). Her halükârda Allah, kullarının ümitsizliğe düşmemesini (ez-Zümer, 39/53), çabalamaya devam etmesini ve mutlu bir şekilde ahireti kazanmasını (el- Çâşiye, 88/8-11) emretmiştir.

Kur'ân'da zengin olmak kötülenmemiş ancak malı ile övünen kimseler (el-Kehf , 18/34) kınanmıştır. Mal gibi dünyevi şeyler insanların ruhsal dünyalarını etkilemekte ve insanların riya, kibir, gösteriş gibi hoş karşılanmayan tutum ve davranışlara sahip olmasına neden olmaktadır. Din ve aşırı tüketim arasında sıkı bir ilişki vardır. Çünkü din, aşırılığı ve israfı önlemek ister. “Korkarım ki, zenginliğin arttığı yerde dinin içeriği aynı ölçüde azalmıştır. Bu yüzden de eşyanın doğasına uygun olarak, gerçek bir dinin yeniden doğuşunun uzun süre kalıcı olabileceğini olanaklı görmüyorum. Çünkü din hem çalışkanlık hem de tutumluluk üretmek zorundadır ve bunlar da ancak zenginliğe yol açar. Fakat zenginlik artınca gurur, kırgınlık ve dünya sevgisi de artacaktır” (Weber, 2008, 151).

4.2. Tektipleşen Toplumda Yorgunluk

Postmodern dönemde insanların çoğu kitle iletişim araçları vasıtasıyla kendisini değiştirme ve farklı görünme çabası içerisine girmiştir. Farklılaşma gayesi beklenilen aksine insanları aynılaşmaya sürüklemektedir. “Bugün gerek kıyafette gerek kullanılan eşyalarda/vasıtalarda, gerekse fiziki görünümde neredeyse herkes çevresindekilerden farklı, özgün olma derindedir. Oysa bu bir illüzyondan ibarettir. Aslında herkes bu tutum ve davranışlarıyla tam bir tektipçiliği yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu sürecin içindeki herkes teknolojik araçların gizli amacına bir şekilde hizmet etmiş durumdadır” (Korkmaz ve Osmanoglu, 2019, 959).

Kur'ân'da Allah'ın insanları dileyseydi tek bir tipte/benzerlikte yaratabileceği ancak farklılıklar üzerine insanları yarattığı (el-Mâide, 5/48) bildirilmektedir. “Her birinin kendine göre bir yeteneği, mizacı, kafa yapısı ve seçtiği yol vardır. İnsanlar, Allah'ın hikmeti gereği, birbirlerinden farklı yapılarda yaratılmıştır” (Kutub, 2020, 277). Kur'ân'da insanların bir dişiyle bir erkek olarak yaratıldığı ve kavimler haline getirilerek yeryüzüne yayıldığı (el-Hucurât, 49/13) söylenmiştir. Toplulukların farklılaştığını ve insanların kendi içerisinde ihtilafa düştükleri de (el-Yunus, 10/19) bildirilmiştir. Farklı toplumların oluşturduğu kültürlerle daima etkileşim içinde olan bireyler, kendi istek ve ihtiyaçlarından ziyade toplumlarda oluşan, büyük kitleleri etkileyen bir üsluba sahip olarak tektipleşmektedir. “Kültür endüstrileri tarafından edilginleştirilen bireyler, kendi özgün yaşamından kaynaklanan gereksinimlerle değil yaşanan toplumun içinde kazanılmış bir yaşama üslubunun biçimlendirdiği gereksinimlerle hareket eder (Oskay, 1982, 8)”. Kur'ân'da ayrılıkların ve farklılaşmanın nedeninin genel olarak insanların ihtiraslarından kaynaklandığı (el-Bakara, 2/213) ve aralarındaki ihtilaflarını çözmek için peygamberlerin gönderildiği ifade edilmiştir. İnsanların bilgi konusunda farklılaşması (ez-Zümer, 39/9) ve insanların ayrı renk ve dillerde yaratılmış olması (er-Rum, 30/22) Allah'ın varlığının delillerindedir. Evrendeki bu farklılıkların çokluğu tektipleşmenin önünde birer engeldir ve bunlar Allah'ın insanları imtihan sebebi olarak ortaya çıkmaktadır. İnsanların aslında tek bir ümmet olarak yaratıldığı ancak daha sonra aralarında anlaşmazlığa düşüp ayrılıklara neden oldukları (el-Yunus, 10/19) bildirilmiştir.

4.3. Aşırı Dünyevileşme ile Gelen Yorgunluk

Asli vatanı cennetten kovulan insan hayatını idame etmek için su, yiyecek, giyecek gibi fiziksel ihtiyaçlarını gidermek zorunda kalmıştır. Nitekim dünya hayatı ancak bu fiziksel ihtiyaçların giderilmesi ile sürdürülebilmektedir. İnsan bu tür ihtiyaçları gidermeye çalışırken çoğu zaman farkına varmadan dünyevileşmektedir. “Dünyevileşme terim olarak dünyanın dinden ve dinî düşüncenin dünyayı anlamlandırmasından arındırılması, kapalı bütün dünya görüşlerinin dağıtılması ve bütün tabiatüstü mitlerin ve kutsal sembollerin kaldırılıp atılması şeklinde tarif edilmiştir” (İşleyen, 2018, 21). Dünyevileşme sonucunda insanlar tamamen dünyaya odaklanmakta ve dinî öğretilerden kopmaktadır. Her neden ve sonucu dünyaya ve materyale bağlayarak o çerçevede dünyayı anlamlandırmaktadır. Bu durum insanlarda ruhsal hastalıklara neden olmakta, insanları çaresiz bırakmaktadır. Bu çaresizlik insanları ne yapacağını bilemeyecek duruma getirerek yorgun bireylerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ancak Kur'an'da her güçlükte beraber bir kolaylık olacağı, insanların üzerinden kendisini yoran yüklerin kaldırıldığı ve insanların pes etmemesi gerektiği (el-İnşirah, 94/2-8) bildirilmiştir.

İnsanların dünyevileşmesine gösterilebilecek en iyi örnek Kur'an'da Hz. Musa'nın Tur dağına gittikten sonra İsrailoğullarının kendilerine buzağı yapıp tapınmalarıdır (el-Bakara, 2/51-54). Ayrıca Allah tarafından İsrailoğullarına, onları çölde takip edip gölge olan bulutlar, kudret helvasıyla bildircin eti gibi en temiz yiyecekler gökten bir nimet olarak verilmiş, onların dünya hayatını sürdürebilmeleri için her türlü kolaylık sağlanmıştır. Yine onlara yerden on iki pınardan fışkıran sular bahşedilmiş, Hz. Musa'nın kavmi her türlü dünyevi kolaylığa rağmen nimetler içinde yorgun bir toplum hâline gelmiş; kendilerine hayırlı olan bu nimetlerden daha aşağı kıymette ve daha az hayırlı olan yeşillik, kabak, sarımsak, mercimek, soğan gibi nimetler talep etmişlerdir (el-Bakara, 2/57-61). Görüldüğü üzere insanlarda durmadan istek ve arzuların getirdiği dünyevileşme, Allah'ın insanları görmek istediği bir halden alarak başka bir hale koyarak bireyi ve toplumu yorgun hâle getirebilmektedir. Kur'an'daki bu kıssa insanların rasyonelleşmesi ve sadece dünyevi şeylere olan inancının en iyi örneklerinden birini teşkil etmektedir.

İslam dini dünya hayatı kadar ahiret hayatını da önemsemekte, insanlara dengeli ve vasat bir ümmet olmayı tavsiye etmektedir (el-Bakara, 2/143). “Düşünce ve inanç alanlarında vasat (orta yolu benimseyen)' bir ümmet. Yani ne maddeden soyutlanmış bir maneviyatçılık ne de maddeyi tek gerçek olarak gören materyalizm gibi dengesiz bir aşırılığa gitmez” (Kutub, 2020, 198). Sekülerleşmenin getirisi olarak dini yaşamdan uzaklaşmak ve madde olana yönelmek, insanların ruhsal dünyasını yozlaştırmaktadır. Dünyevileşme, insanların bencillik, bireysellik, yabancılaşma, topluma duyarsızlık gibi Kur'an'da tasvip edilmeyen özellikleri edinmesine neden olmaktadır. Kur'an'da birçok ayette dünyanın geçici olduğu ve dünyaya aldanmamak gerektiği (el-Fâtır, 35/5; el-t-Tâhâ, 20/131; el-Mü'min, 40/39) vurgulanmıştır. Ahiret hayatıyla dünya hayatı arasında ilişki

sağlanmış ve kişinin dünya hayatında yaptığı iyi ve kötü şeylerin karşılığını ahirette alacağı (ez-Zilzal, 99/7-8) bildirilmiştir.

4.4. Karşılık Bulamamaktan Gelen Yorgunluk

Dünyada insanların kendisinin ve ailesinin hayatını idame ettirebilmek için emek ve zaman vererek çalışması gereken bir toplum yapısı bulunmaktadır. “Böylesine bir toplum düzeninde de esasen değer artık maddi şeylere, yani varsılığa verilmeye başlanır. Varsılığın bu kadar ön plana çıkmasıyla kitle toplumunun kitlesel davranış biçimleri de şekillenmeye başlar. İnsanlar metalar üzerinden kendilerini değerli görürler ve kendilerini başkalarına da metalar üzerinden tanıtır. Bu da onların, kendi ürettiklerinin kölesi olmaya başladıklarının göstergesidir” (Onay, 2021, 95). Hayatın karmaşıklığına karşı şaşırın ve ne yaparsa yapsın elinde olmayan sebeplerle istediği şeyi elde edemeyen birey tükenmişlik, yorgunluk ve bitkinlikle birlikte öfke, nefret duygularını da ruhunda biriktirmektedir.

İslam dininde çalışmaya ve çalışma ahlakına önem verilmiştir. İşlerin dosdoğru ve dürüst bir şekilde yapılması gerektiği emredilmiştir. İnsanların iyi bir planlama ile çalışması hem maddî hem de manevî dünyasını sağlam tutması gerekmektedir. İslam dini insanlara dayanışmayı tavsiye etmekte, ancak iyi işlerde ise birbirleri ile yarışmalarını söylemektedir. Allah insanlara geceyi dinlenme, gündüzü ise çalışma vakti olarak (el-Furkan, 25/47) tayin etmiştir. “Geceleyin hareket kesilir, canlılık durur. İnsanlar ve tüm hayvan türleri uykuya çekilir. Uyku aynı zamanda duygu, düşünce ve bilincin donuklaşmasıdır. Bu yüzden uyku bir dinlenme fırsatıdır” (Kutub, 2020, 560). İnsanların kazandığı paranın/malın kıymetini bilmemesi lüzumsuz yere savurması kınanmış (el-İsrâ, 17/26) ve ahirete yaraşır bir şekilde çalışır çabalarsa bunun makbul olacağı (el-İsrâ, 17/19) bildirilmiştir.

İnsanlar bir araya gelerek bir toplum oluşturmakta ve birbirlerine karşı bazı sorumluluklar yüklenmektedir. İsteddiği şeyleri elde edemeyen insanoğlu ümitsizlik ve mücadele azminden düşerek ruhsal ve fiziksel hastalıklarla karşılaşmaktadır. Tembellik, miskinlik, ümitsizlik gibi durumlar İslam dininin insanlara yakıştırmadığı hasletlerdendir. Bu durumdaki insanlar sorumluluklarını yerine getirmeyerek toplumu ve çevresini etkilemektedir. İnsan, dünya hayatında belli bir çabayla işlerini yürütür, ancak rızkı dilediğine bolca veren Allah'tır ve insanların çoğu bunun hikmetini bilmez (es-Sebe, 34/36). Dünyadaki çabalarının karşılığını alamayan ve dinden uzaklaşıp dünyevileşen insanoğlunda yorgunluk belirtileri ortaya çıkmaktadır. Yine bazı insanların çok çabalamış olmasına rağmen yorgun düştükleri (el-Ğaşiye, 88/3) ve bu kişilerin zillet halinde oldukları ifade edilmiştir. İnsanların iyi bir şekilde çalışmalarının karşılığını kısa zaman içerisinde alacağı (en-Necm, 53/40) söylenmiştir. Oysaki Allah, insanların ne mallarının ne de evlatlarının onları kendisine yakınlaştıramayacağı uyarısında bulunmaktadır. Kim inanır

ve iyi işlerde bulunursa o, Allah'a yaklaşır. Onların yaptıklarına karşılık kat kat mükafat vardır; onlar yüce derecelerde emniyet içinde onlardır (es-Sebe, 34/37).

4.5. Mal Biriktirme Sevdası ile Gelen Yorgunluk

İnsanlar doğuştan mal, mülk edinme, şan ve şöhret sahibi olma hırsı gibi birtakım nefsanî zaafı ile yaratılmıştır. İnsanın doğasında var olan bu hırs ve istek her insanda az ya da çok bulunmaktadır. "Dünya hayatına ve malına düşkünlük, onu elde etme konusunda kural tanımayan şiddetli bir menfaat arzusu, insanın hem dünyasını hem de ahiretini mahvettiği gibi toplumu da içten içe çökerten bir illettir. Bu duygu, karşı konulamaz bir seviyeye ulaştığı zaman kıskançlık, kibir, bencillik, cimrilik, haksızlık ve zalimlik gibi kötü ahlâkî özelliklerin doğmasına ve toplumda huzurun ve yardımlaşmanın yok olmasına sebebiyet verir" (Yıldız, 2021, 432).

İslam dininde mal sevgisi ya da zenginlik yasaklanmış değildir. Ancak onu fakirlerle paylaşmamak, dini vecibelerden olan sadaka, zekât gibi mallardan verilmesi gerekenleri vermekten uzak durmak veya gayrimeşru alanlarda malı kullanmak gibi durumlarla beraber mal biriktirme arzusu yasaklanmıştır. Kur'an'da Allah sevgisi dışında mal ve evlat sevgisi gibi duygularda aşırılığa kaçılmaması gerektiği (en-Nisâ, 4/135; et -Tevbe, 9/24; el-İnsân, 76/8) bildirilmiştir. "Asıl üzerinde durulması gereken, sizin bağışlamanın gereklerini yerine getirmemeniz, malın hakkını vermemenizdir" (Kutub, 2020, 474). Mala düşkün olan ve maddî şeylerle kendi değerini belirleyenler, toplumda maddî şeyleri ile övünen kimseler Kur'an'ı Kerim'de kınanmaktadır. Toplumda hoş görülen malı ile övünen kimseler değil, ruhuna ve aklına yatırım yapmış olan kimselerdir. İnsanların haram-helal gözetmeden mala ve mülke düşkün olduğu (el-Fecr, 89/19-20) ve kendi hakkı olmasa dahi bakmakla yükümlü oldukları yetimlerin malını biter endişesi ile yiyenler Allah tarafından kınanmıştır (en-Nisa, 4/9-10). İslam dininde esas olan kişilerin dünya hayatında rahat edebileceği kadar mal sahibi olmasıdır. Ancak Kur'an'da kimisine rızık verilip kimisinin ise rızıkının daraltılacağı bildirilmiştir (el-Ankebût, 29/62).

Bazı insanlara Allah tarafından mal ve şöhret bir imtihan vesilesi olarak verildiği (et-Teğâbûn, 64/15) ve insanlar mal ve şöhret edindiğinde diğer insanlardan kendisini daha üstün görebildiği (el-Kehf, 18/39) görülmektedir. İnsanlar mal sahibi olmanın onları sonsuza kadar yaşatabileceğini düşürmektedirler ancak bunun gerçekleşmeyeceği (el-Hümeze, 104/3-4) bildirilmiştir. Sürekli mal biriktirip ihtiyacından fazlasına meyleden insan, bir süre sonra bu sınırsız isteklerin kendisini mutlu etmediğini görüp varlık içinde ruhen tükenmiş ve yorulmuş bireyler hâline gelmektedir.

Sonuç

İnsanların yorgunluk, tükenmişlik ve bitkinlik gibi patolojik hâlleri toplumu şekillendirmiş ve dönem dönem insanlık tarihinde bu durumlar görülmüştür. Postmodern dönemde karşımıza çıkan çok çalışan ve hayatını tamamen çalışma üzerine inşa eden

insanların bireyselleşerek toplumsal eylem ve ritüellerden kaçınması kişileri/toplumları ruhsal bunalımlarla karşı karşıya getirmektedir. Tüketim kültürünün hız kazanması ve insanların tüketirken bile yarış halinde olması, daha çok çalışmasına neden olmuştur. İnsanların performans öznesi haline gelmesi, her şeyi yapabileceğine olan inancı ve motivasyonu kişiyi artık kendisinin kölesi haline gelmesine ortam hazırlamıştır. İnsanlar artık başkalarından emir almayıp kendi kendisini sömürmektedir.

Modernizmin etkisi ile rasyonalizm, hümanizm, kapitalizm gibi ideolojilerden beslenen toplum, dinî bir merkez olmaktan çıkarmış onun yerine rasyonel bilgiyi koymuştur. İnsanların ortak duygusal istek ve arzuları geri plana atılmış, toplumsal ritüel ve eylemler değer kaybetmiş, bireysellik artarken insanlar sürekli üretmesi gereken bireyler hâline gelmiştir. İnsanlarda baş gösteren sinirsel rahatsızlıklar olan depresyon, tükenmişlik, sınırda kişilik bozukluğu gibi ruhsal bunalımlar insanları yormakta duygu yitimi ve eylemsizliğe itmektedir. Kur'an'da birçok ayette belirtildiği üzere İslam dini insanların sadece maddi ihtiyaçlarını değil ruhsal ihtiyaçlarını da önemsemiştir. İnsanların günlük yaşamda karşılaştığı sosyal ve fiziksel zorluklara karşı güçlü kalmasını istemiştir. Dünyevileşmenin insanları asıl olan ahiret hayatından uzaklaştırmaması gerektiğine ve sıklıkla dünya hayatının geçiciliğine işaret edilmiştir. Aşırı tüketim, dünyevileşme, tektipleşme, çok çalışmak gibi süreçlerin insanlarda yorgunluk ve tükenmişlik gibi ruhsal bunalımlara sürüklenmesi kaçınılmaz olmaktadır. İslam dini toplumun birlik, beraberlik, aile yaşamı ve yardımlaşmasını destekleyerek kişilerin yalnızlaştığı ve bireyselleştiği bir dünya kurmasına engel olmaktadır.

Sonuç olarak günümüzde insanlar birbirinden etkilenerak aşırı tüketimin bir parçası hâline gelmiş, tüketim toplumunu oluşturmuşlardır. Kur'an'da insanlar aşırı tüketim konusunda uyarılmış, gösteriş için ibadet etmenin ve maliyle övünmenin sakıncalarına işaret edilmiştir. Özellikle modern toplumda özgün ve farklı olma arayışının aksine - Kur'an'da da hoş karşılanmadığı belirtilen- tektipleşme sorunu ortaya çıkmaya başlamıştır. İnsanların erkek-kadın şeklinde ve birbirlerini tanırsınlar diye farklı kavimler hâlinde yaratıldığı Kur'an'da özellikle belirtilmiştir. Aşırı dünyevileşme nedeniyle insanlar tamamen dünyaya odaklanmış, dinî öğretilerden uzaklaşmaya başlamışlardır. Sekülerleşme ve dünyevileşme ile yorgunluk toplumun birer üyesi olan insanlar bencillik, bireysellik, yabancılaşma, topluma duyarsızlık gibi Kur'an'da tasvip edilmeyen özelliklerle mücehhez hâle gelmişlerdir. Sınırsız ihtiyaçları olan insanlar çok çabaladıkları hâlde isteklerine kavuşamamış, bu yüzden yorgunluk ve yılgınlıkla karşılaşmışlardır; bu durum onları dinden uzaklaştırıp dünyevileştirmiştir. Kur'an'da insanlara malları ve evlatlarının kendilerini Allah'a yakınlaştırmayacağı konusunda uyarılar yapılmıştır. Kur'an'da mal sevgisi ve zenginlik yasaklanmamıştır, ancak insanlar ölçülü olmaları, fakirlere yardım etmeleri ve mallarıyla böbürlenmemeleri konusunda uyarılmıştır. Aşırı mal biriktirme sevdasıyla aralıksız çalışan insanlar bir yorgunluk meydana getirmiştir. Yeni bir kavram

olarak ortaya çıkan Yorgunluk Toplumu'nun Kur'an'daki izdüşümleri yeni bir çalışma alanı oluşturmaktadır. Bu konuda ülkemizde sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır. Konu; postmodern dönemde dünya nüfusunun hızla artması, teknoloji, iletişim ve ulaşımdaki gelişmelerle birlikte önem kazanmaya başlamıştır.

Kaynakça

- Altıntaş, Hayrani. Psikoloji Sözlüğü Üzerine Küçük Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (1987), 241-249.
- Altıntaş, Ramazan. *Din ve Sekülerleşme*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2005.
- Arslan, Mustafa. Postmodernizm, Küreselleşme ve Din. *Tabula Rasa Felsefe-Teoloji*. 2/5 (Mayıs-Ağustos 2002), 55-67.
- Artreview "Byung-Chul Han: How Objects Lost their Magic?" Erişim 20 Şubat 2023. <https://artreview.com/byung-chul-han-how-objects-lost-their-magic/>
- Baudrillard, Jean. *Tüketim Toplumu*, çev. Nilgün Tural/ Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 18. Basım, 2022.
- Bauman, Zygmunt. *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1988.
- Bauman, Zygmunt. *Bireyselleşmiş Toplum*, Çev. Yavuz Alagon, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Cepdibi, Aylin Kılıç. Homo Faber'in Dünyasından Animal Laborans'ın Zaferine: Hannah Arendt'in Politika Teorisinde Totaliter Tahakkümün Vücut Bulduğu İnsanlık Koşulu Üzerine Bir İnceleme. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 27/1, (2018), 69-93.
- Coşkun, Başak. *Neoliberal İktidar ve Özne*. İstanbul: NotaBene, 2019.
- Dal, Nil Esra. Tüketim Toplumu ve Tüketim Toplumuna Yöneltilen Eleştiriler Üzerine Bir Tartışma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/19, (2017 Haziran), 1-21.
- Durmuşahmet, Anıl. Gözetim Akışı: Byung-Chul Han'ın Disiplin Toplumu Eleştirisi Olarak Performans Toplumu ve Kültürel İklimlendirme. *4. Boyut Journal of Media and Cultural Studies - 4. Boyut Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 20 (2022), 57-75.
- Elpais, "Byung-Chul Han: 'The smartphone is a tool of domination. It acts like a rosary'" Erişim 18 Şubat 2023 <https://english.elpais.com/usa/2021-10-15/byung-chul-han-the-smartphone-is-a-tool-of-domination-it-acts-like-a-rosary.html>
- Gruet M, Temesi J, Rupp T, Levy P, Millet GY, Verges S. Stimulation of the Motor Cortex and Corticospinal Tract to Assess Human Muscle Fatigue. *Neuroscience*. 231 (2013 February 12), 384-99.
- Han, Byung Chul. *Psikopolitika: Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*, çev. H. Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Han, Byung Chul. *Yorgunluk Toplumu*, 7. Basım, çev. Y. Samet). İstanbul: Açılım Kitap, 7. Basım, 2021.
- Han, Byung Chul. *Ritüellerin Yok Oluşuna Dair: Günümüzün Bir Topolojisi*, çev. Çağlar Tanyeri. İstanbul: İnka Yayınları, 2022.

- İşleyen, Burhan. *Kur'ân-ı Kerim Açısından Dünyevileşme Sebepleri ve Sonuçları*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, SBE. Doktora Tezi, 2018.
- Karaman. Hayrettin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5. Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Kazu, İbrahim Yaşar - Yıldırım, Damla. Mesleki Tükenmişlik: Etki Eden Faktörler, Belirtileri ve Sonuçları. *JRES Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8/2, (2021), 462-473.
- Kocael, İlker. "Post-modernite nedir? Nasıl bir krizin içindeyiz?" YouTube. Yayın Tarihi: 9 Kasım 2019. https://www.youtube.com/watch?v=Zbt_678W1tM
- Korkmaz, Mehmet - Osmanoglu, Cemil. Küreselleşmenin Birey ve Toplum Hayatına Etkileri ve Din Eğitimi, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (Ek Sayı 1), (2019), 951-967.
- Kula, Naci. Deprem ve Dinî Başa Çıkma. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, (2002), 234-255.
- Kur'ân-ı Kerim Açıklamalı Meâli*. çev.: Hayrettin Karaman vd., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 4. Basım, 2019.
- Kutub, Seyyid. *Fi Zılali'l Kur'ân*, 1. Cilt (çev. Vahdettin İnce - Salih Uçan). İstanbul: Tayf Yayıncılık, 2020.
- Kutub, Seyyid. *Fi Zılali'l Kur'ân*, 3. Cilt (çev. Vahdettin İnce - Salih Uçan). İstanbul: Tayf Yayıncılık, 2020.
- Kutub, Seyyid. *Fi Zılali'l Kur'ân*, 7. Cilt (çev. Vahdettin İnce - Salih Uçan). İstanbul: Tayf Yayıncılık, 2020.
- Kutub, Seyyid. *Fi Zılali'l Kur'ân*, 10. Cilt (çev. Vahdettin İnce - Salih Uçan). İstanbul: Tayf Yayıncılık, 2020.
- Maslach, Christina - Jackson, Susan E. The Measurement of Experienced Burnout. *Journal of Occupational Behaviour*, 2 (April 1981), 99-113.
- Onay, Göksel. *Hannah Arendt'in Totalitarizm Eleştirisi*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Oskay, Ünsal, (1982). *Çağdaş Fantazy, Popüler Kültür Açısından Bilim-Kurgu ve Korku Sineması*, Ankara: Ayko Yayınları
- Özkan Bardakçı, Mukadder, Yorgunluk Toplumu, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 2021, Cilt 5, Sayı 1, 147-152
- Russell, Sally. V., Young, C. William., Unsworth, Kerrie L., ve Robinson, Cheryl. Bringing Habits And Emotions Into Food Waste Behaviour. *Resources, Conservation And Recycling*, 125 (October 2017), 107-114.
- Sarıbay, Ali Yaşar. Postmodernite ve Kültür Olarak İslam-Kültürel Bir Çözümleme. I. *İslam Düşüncesi Sempozyumu Bildiriler-Tartışmalar* (haz. Mehmet Bekâroğlu), Ankara: Beyan Yayınları, 1993, 93-16.
- Sarup, Madan. *Postyapısalcılık ve Postmodernizm*, çev. Abdülbaki Güçlü. Ankara: Bilim ve Sanat, 2004.
- Tekin, Mustafa, (2015). Postmodernizmin "Din" Sorunu, *Milel ve Nihal*, 12 (2), 7-24

- Trendall Judith. Concept Analysis: Chronic Fatigue. *Journal of Advanced Nursing*. 32/5 (2000), 1126-1131.
- Turanalp, Muhammed Fatih. Din ve Eğitim Bağlamında Yorgunluk Toplumu. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48, (2019), 227- 275.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. çev. Zeynep Gürata. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2008.
- Wright, Andrew. *Religion, Education and Postmodernity*. New York: Routledge Falmer, 2004.
- Yıldız, İbrahim. Kur'ân'a Göre Manevi Hastalıklara Zemin Hazırlama Açısından Aşırı Mal Sevgisi ve Tedavi Yolları. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını*, No: 37, (2021), 431-444.